

РОЦЕЪ БА ҚАБАТИ ИҚТИБОСШУДАИ ЛУҒАТИ ЗАБОНИ ЎЗБЕКӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКИВУ ГРАММАТИКИИ ОН

Эшонқулов Б.Х

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров

Тоҷикистон, Хучанд

АННОТАТСИЯ

Дар маъруза таҳти унвони “Роцеъ ба қабати иқтибосшудаи луғати забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ ва хусусиятҳои лексикиву грамматикии он” суҳан дар бораи калимаҳои меравад, ки ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ аз дигар забонҳо калимаҳо ворид шуда, фонди луғавии ин забонҳоро бой кардаанд.

Чуноне ки Д.М. Шмелёв дуруст қайд кардааст, дар таркиби луғавии забон алоқаи як халқ бо дигар халқҳо дар давраҳои гуногуни таърихӣ ифода меёбад. Аз ин сабаб, захираи луғавии забон аз ҳисоби калимаҳои иқтибосшудаи забони ғайр ганӣ мегардад. Нисфи захираи луғавии забони ўзбекиро калимаҳои туркӣ ташкил менамояд, қисми боқимондааш бошад аз калимаҳои арабӣ, форсӣ-тоҷикӣ, русӣ ва калимаҳои ба воситаи забони русӣ аз забонҳои Аврупои Ғарбӣ омада ва каме бошад ҳам, калимаҳои аз забонҳои ҳиндӣ, хитой, муғулӣ ва дигар забонҳои иқтибосшуда иборат аст. Сабаби асосии ин ҳодиса дар он мебошад, ки робитаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии дар давраҳои мухталифи байни халқҳо ҷой доштаанд, ба забони онҳо низ бе таъсир намондаанд. Ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон аз ҳисоби калимаҳои аз забонҳои ғайр иқтибосшуда яке аз ҳодисаҳои ҳалқунандаи инкишофи забон ба ҳисоб меравад.

Дар таркиби луғавии ҳар як забон қабати калимаҳои аз забонҳои ғайр иқтибосшуда мавҷуд аст. Воҳидҳои луғавии ба ин қабат мансубшуда аз забонҳои мухталиф дар давраҳои гуногун бо сабабҳои муайян иқтибос шудаанд. Гузаштани вожаҳо аз як забон ба забони дигар раванди объективӣ буда, яке аз сабабҳои беруназабонии инкишофи онҳо ба ҳисоб меравад. Дар илми забоншиносӣ иқтибос намудани вожаҳо дар асоси экстроллингвистӣ (беруназабонӣ ва равандҳои ба ин марбут раванди сотсиоллингвистӣ) низ номида мешавад [1, 118].

Дар забони ўзбекӣ миқдори калимаҳои ғайр аз чил дарсад зиёдтар мебошад, аз ин бисту шаш дарсади он ба забони русӣ мансуб аст. Умуман, дар забони ўзбекӣ миқдори калимаҳои иқтибосшуда қисми на он қадар бузургро ташкил медиҳад, зеро дар забони русӣ ва қариб ки ҳамаи забонҳои аврупоӣ

нисбатан теъдоди калимаҳои иқтибосшуда аз шаст дарсад кам намебошад. Гузашта аз ин, на ҳама калимаҳои бо ном иқтибосшуда аз забонҳои ғайр даромада омадаанд. Калимаҳои аз забони арабӣ иқтибосшуда дар қабати калимаҳои аз забонҳои ғайр иқтибосшуда аз ҷиҳати ғанӣ будан ва ифоданокии худ ба назар намоён шуда меистанд.

Чуноне ки Д.М. Шмелёв дуруст қайд кардааст, дар таркиби луғавии забон алоқаи як халқ бо дигар халқҳо дар давраҳои гуногуни таърихӣ ифода меёбад. Аз ин сабаб, захираи луғавии забон аз ҳисоби калимаҳои иқтибосшудаи забони ғайр ғанӣ мегардад. Нисфи захираи луғавии забони ўзбекиро калимаҳои туркӣ ташкил менамояд, қисми боқимондааш бошад аз калимаҳои арабӣ, форсӣ-тоҷикӣ, русӣ ва калимаҳои ба воситаи забони русӣ аз забонҳои Аврупои Ғарбӣ омада ва каме бошад ҳам, калимаҳои аз забонҳои ҳиндӣ, хитойӣ, муғулӣ ва дигар забонҳои иқтибосшуда иборат аст. Сабаби асосии ин ҳодиса дар он мебошад, ки робитаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии дар давраҳои мухталифи байни халқҳо ҷой доштаанд, ба забони онҳо низ бе таъсир намондаанд. Ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон аз ҳисоби калимаҳои аз забонҳои ғайр иқтибосшуда яке аз ҳодисаҳои ҳалқунандаи инкишофи забон ба ҳисоб меравад.[1, 15]

Масъалаҳое, ки бо иқтибос намудани калима ва ҳодисаҳои дигари забонӣ алоқаманд мебошанд, дар забоншиносӣ, хусусан, дар забоншиносии ўзбек то андозае омӯхта шудаанд. Қабати иқтибосшудаи луғати забони ўзбекӣ аз ҷониби як зумра мутахассисон, мисли А.Л. Боровков, А.Ғ. Ғуломов, В.В. Решетов, Ф.А. Абдуллоев, М.Н.Мирзоев, И.Р.Расулов, Н.Ғ.Ғуломова, Э.А. Бегматов, Т.У. Муҳаммадҷонова, Т.И.Раҳмонов тадқиқ шудааст. [7,119] Таркиби луғавии ҳар як забон ҳамин гуна як ҷабҳаи ноустуворест, ки дар он ҳар рӯз тағйирёбиҳои мухталиф рӯй дода меистад. Зеро ки ҳаёти иҷтимоӣ маҷмӯи ҷараёнҳои пурпечутобе мебошад. Ҳар як тағйирёбӣ, ҳар як тобиш дар забон, ки эҳтиёҷи коммуникативии инсон ба ҳисоб меравад, метавонад аз худ асаре, нақше гузорад.

Забоншиноси маъруфи рус Л.В. Шерба таъкид сохтааст, ки “агар мо ҳаётро омӯхтанӣ бошем, забон як порчаи ҳаёти инсон мебошад. Ин як чизи одӣ ва рӯякӣ намебошад. Ҳар як соддагӣ ва рӯякӣ будан хавфи аз ҳаёт дур шудан, ҷудо шуданро тавлид менамояд. Аз ҳама муҳиммаш, аз мушоҳида намудан ва омӯхтани далелу фактҳои он маҳрум месозад.” [3, 107].

Иқтибоси калима аз як забон ба забони дигар бо шароити хос ва тақозои замон вобаста мебошад. Аз ин сабаб дар лексикаи забони ўзбекӣ ҷойдоштаи калимаҳои русиву байналмиллалӣ ва иқтибос гардидани калимаҳои забонҳои арабӣ ва форсиву тоҷикӣ аз якдигар фарқ доранд. Гузашта аз ин, воҳидҳои луғавии аз забонҳои ғайр иқтибосшуда баъзе хусусиятҳои забонии ба худ хос касб менамоянд. Аниқтараш, хусусиятҳои забонии иқтибосҳои арабӣ аз

иктибосҳои тоҷикӣ ва русӣ фарқ менамояд ва баръакс, калимаҳои аз забони русӣ иқтибосшуда нисбати арабӣ ё форсӣ-тоҷикӣ арзиши якхелаи лингвистӣ надорад.

Хусусан, ҳамтақдир будани халқи ўзбек бо халқи тоҷик ва дигар халқҳо таърихи хеле дуру дарозро дорад. Дар ин ҷо сирре нест, ки ин ҳамтақдирӣ халқи ўзбек ва забони онро бо халқҳои дигари бо тоҷикон ва забони он ҳамтақдир буданро “вобаста”/ алоқаманд кардан хизмат кардааст. Дар ин ҷо алоқии бевоситаи халқҳо ва забони онҳо ба вучуд меояд. Инчунин, муносибатҳои байниҳамдигарии халқҳои тоҷикӣ ўзбек сабабгори муносибатҳои забонҳои ўзбекӣ араб гаштааст. Чунки қисми хеле бузурги воҳидҳои луғавии забони ўзбекӣ, ки аз забони арабӣ иқтибос шудааст, тавассути сарчашмаҳои хаттии бадеии забони форсӣ тоҷик аз худ шудааст. Дар ин бора дар қисми хотимавии асари “Ал-хилта”-и Ибн Муқаннаъ - яке аз филологҳои асримиёнагии араб – чунин фикр баён карда шудааст: “Бидон, ки форсҳо калимаҳои зиёдро аз арабҳо гирифтаанд ва дар забони хеш истифода мекунанд, инчунин туркҳо аз форсҳо (калима) мегиранд.” [2, 28].

Дар таркиби луғавии забони адабии муносири ўзбекӣ вожаҳои аз забони арабӣ иқтибосшуда аз ҷиҳати грамматикӣ (морфологӣ) асосан бо ҳиссаи нутқи исм мансуб мебошанд: муҳаррир, муҳандис, луғат, ширкат, вилоят, жумҳурият, ҳомӣ, жарроҳ, тиббиёт, куллиёт, дорилфунун, талаба, толиб, маърака, мавзеъ, ноиб, худуд, маъруза, мухбир ва ғайраҳо [7, 78]. Баъзан онҳо зеро ҳодисаи феълишавӣ (вербализатсия) ба худ феълҳои ёридиҳанда қабул кардаанд ва арзишҳои ба феъл хос касб кардаанд: маъруза қилмоқ, имзо чекмоқ, вафо қилмоқ, ваъда бермоқ ва ғайра. Гузашта аз ин, иқтибосҳои луғавии арабӣ арзишҳои ба феъл хос касб намуда системаи фразеологӣ забони ўзбекиро бо тарзи намоён ғанӣ гардониданд, зеро ба туфайли феълишавии воҳидҳои иқтибосҳои луғавии арабӣ дар забони ўзбекӣ ибораҳои фразеологӣ низ ба вучуд омадаанд, масалан: вафо қилмоқ, ваъда бермоқ, даққи юнусдан қолган, дунёга келтирмоқ, дунёдан ўтмоқ, алмисоқдан қолган, жавобини бермоқ, жаҳли чикмоқ, жини суймаслик, захрини сочмоқ, зехн солмоқ, зое кетмоқ, зиммасига олмоқ, эҳтиёт бўлмоқ, ихлос қўймоқ, ҳурмат қилмоқ, кайфи учмоқ, назарида тутмоқ, қаноат ҳосилқилмоқ, лафзида турмоқ, луқма ташламоқ, меъдасига тегмоқ, маъкул тушмоқ, нафаси қисилмоқ, муҳаббат қўймоқ, оила қурмоқ ва монанди инҳо.

Дар қатори сифатҳои аслии арабӣ ва сифатҳои нисбие, ки дар ин забон бо ёрии суффиксҳои – ий ва – вий сохта шудаанд, шаклҳои фоил ва мафъули сифати феълии арабӣ низ ба забони ўзбекӣ дар мақоми сифат иқтибос шудаанд, масалан: одил, қобил, мўъмин, мунис, мунофиқ, муҳтарам, мустаҳкам, машҳур, фаъол, фақир, азиз, нафис, тайёр, адабий, сиёсий, маданий, иҷтимоӣ, маънавий, руҳӣ, оммавий, умумӣ, таълимӣ, дунёвӣ, тарбиявӣ ва ғайра [7, 89].

Рўйхати адабиёт:

1. Булаховский, Л. А. Введение в языкознание. Часть -2. М. 1953
2. Чайковская А.И. Тюркская грамматика в арабоязычных филологических трактатах XIII—XIV вв. Глагол. (Ташкент, 1981).
3. Шерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М.: Учпедгиз, 1957.
4. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. М.: Просвещение. 1977.
5. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. Тошкент, Ўзбекистон, 1992.
6. Муҳаммаджонова Г.У. Ўзбек тили лексикаси тараққиётининг баъзи масалалари. Тошкент: Фан .
7. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент: Фан. 1981.